

## A tagadás morfológiája a cseremiszből

### 0. Általános megjegyzések

Amikor a nyelvészek a tagadásról értekeznek, gyakran válnak annak az illúzióhoz áldoztatávká, mintha a tagadás, illetve tiltás olyan különálló [diszinkt] nyelvi művelet lenne, amely kimerül a tagadó, illetve tiltó szó alkalmazásában. Ebbe a csapdába a germán, latin és szláv nyelvekben, az uráli nyelvek közül pedig – kivételképpen – a magyarban használatos tagadó partikulák vezeték őket. Ennek az illúzióknak a létrejöttében minden bizonynyal részes a 20. század nyelvészetét átható szimbolikus logika is, amely a tagadást külön szimbólummal (~) jelezvén besorolja – helyesen – a többi logikai művelet, a konjunkció, diszjunkció, implikáció, ekvivalencia (&,  $\vee$ ,  $\supset$ ,  $\equiv$ ) közé. Éppen ezért az indoeurópai nyelvek (és a logikai szemlélettel átítatott nyelvtanírók) szemszögéből nézve az uráli nyelvek többségében alkalmazott tagadás „egzotikusnak” tűnik, amennyiben bennük a tagadás nem különállóan, hanem a nyelvtani személy, idő és mód kategóriáival együtt jelentkezik, szemben az indoeurópai nyelvekben megszokott tagadással, amely mentes ezektől az „akcidentális” kategóriáktól. Holott... holott a tagadás sehol sem áll önmagában, hanem mindenütt valamihez kapcsolódva jelenik meg, a logikában pl. ellenpárjához, egy állításhoz, és a fönt nevezett többi művelet sem önmagában áll, hanem mindig legalább két állítás valamiféle kapcsolódása. (Amihez a nyelvben jön még a kérdés is).

Az itt következőkben az uráli nyelvcsaládba, közelebbről a finnugor alcsalád volgai ágába sorolt cseremiszből (mari), azon belül a központi alnyelvjárás tagadásának sajátosságait kutatjuk. A továbbiakban erre a nyelvjárásra utalunk mint cseremiszből általában, de mindig külön jelezzük, ha más nyelvjárásból vesszük példánkat, vagy – a látóhatár szélesítése érdekében – más nyelvjárás jelenségeire vetjük pillantásunkat. A cseremiszből tagadás két, formailag megragadható mozzanatára összpontosítjuk figyelmünket. Először arra, hogy a cseremiszből – sok más rokonyelvhez hasonlóan – tagadó ígét használ, amelyet, mint föntebb már utaltunk rá, az jellemez, hogy a tagadást kifejező bázishoz személy-, mód- és időmorfémák csatlakoznak. Másodsorban pedig azokra az eszközökre, amelyekkel a nyelv a tagadó ige és – az angol nyelvű szakirodalomban 'converb'-nek nevezett – főíge összetartozását jelzi.

### 1. A finn tagadás mint etalon

Abból a finnugor/uráli nyelvészek körében közhelyszámba menő föltételezésből indulunk ki, hogy a konzervatív természetű finn nyelv őrizte meg a finnugor alapnyelv sok vonását, így a tagadás eredetihez közelálló formáját is, ahol a személyjellel ellátott tagadó segédige mellett (után) jelen időben egy jellegzetes morfémával ellátott főíge ('converb') áll. Ez a köznyelvi helyesírás által nem jelzett mássalhangzó morféma (fonetikailag egy gégezárhang), amelyet a külföldiek számára készült tankönyvek aposztróffal ('), a tudományos leírás *q*-val (Austerlitz 1963), illetőleg *Q*-val (Abondolo 1998) jelöl, azonos a fölszólító mód egyes szám második (Imp

Sg2) személyű alakjának morfé májával. Ezt a morfé má-t a továbbiakban – Austerlitz nyomán – *q*-val jelezzük, és tágabb kontextusba helyezve, azaz a tagadás múlt idejű formációjának megfelelő alakjával, a befejezett melléknévi igenévvel (participium perfectum Sg/Pl) párhuzamba állítva, azt mondhatjuk róla, hogy egyfajta 'közvetlen és/vagy szerves kapcsolatra utaló jelen idő' jel.

Tárgyunkat tekintve két igetőtípusnak tulajdonítunk fontos szerepet a finnben (és majd a cseremiszenben is), egy zárt magánhangzóra végződő típusnak, és egy nyílt magánhangzóra végződő típusnak, előbbire E-tövéként, utóbbira A-tövéként fogunk az itt következőkben utalni.

A nyelvi leírásban használt elhatároló jelek:

- jobbra tőle inflexió s toldalék áll
- = jobbra tőle derivációs toldalék áll

Paradigma minták:

*tulla* 'jön', E-tövé: *tule-*;                      *elä* 'él', A-tövé: *elä-*

	Állító	Jelen
Sg 1	<i>tule-n</i> 'jövök'	<i>elä-n</i> 'élek'
2	<i>tule-t</i> 'jöössz'	<i>elä-t</i> 'élsz'
3	<i>tule-e</i> 'jön'	<i>elä-ä</i> 'él'
Pl 1	<i>tule-mme</i> 'jövünk'	<i>elä-mme</i> 'élünk'
2	<i>tule-tte</i> 'jöttök'	<i>elä-tte</i> 'élték'
3	<i>tule-va-t</i> 'jönnek'	<i>elä-vä-t</i> 'élnek'

Tagadó	Jelen	
segédige	főige	
Sg 1	<i>e-n</i>	<i>tule=q</i> 'nem jövök'
2	<i>e-t</i>	<i>tule=q</i> 'nem jössz'
3	<i>ei</i>	<i>tule=q</i> 'nem jön'
Pl 1	<i>e-mme</i> <sup>1</sup>	<i>tule=q</i> 'nem jövünk'
2	<i>e-tte</i>	<i>tule=q</i> 'nem jöttök'
3	<i>ei-vä-t</i>	<i>tule=q</i> 'nem jönnek'

1 Történetileg a többes első és második személy, *e-mme*, ill. *e-tte* alakjai is tartalmazzák a jelen idő -*q* jelét, ami eredetileg természetesen az igetőhöz kötődött: \**-q-me-k* > *-mme*, ill. \**-q-te-k* > *-tte*, amint azt e morfé mák geminátává összeolvadt kezdő zárhangjai mutatják. E személyjelek végén ott áll a lappangó és a helyesírás által úgyszintén nem jelölt többesi -*k* jel is (Hakulinen 1941: 222).

Figyelemre érdemes az a tény, hogy mind az állító mind a tagadó paradigma egyes számában a jelen idő jelölésen volt, ami viszont jelöltként szerepel a többes szám első és második személyében. Ez arra utal, hogy az egyes és többes szám között a nyelv így is különbséget tett. Ugyancsak különböznek mindkét szám harmadik személyű alakjai és így állnak szemben az első kettővel: az egyes szám harmadik személy *ei* alakja – véleményem szerint – voltaképpen ugyanúgy participiális eredetű, mint az állító alakok jelen idő egyes szám harmadik személyében föllépő tövéghangzó nyúlás (pl. *tule-e* < *tule=va*). Ez a participiális képzőből lett megnyúlt magánhangzó, ami a tagadó ige esetében azonos a harmadik személyű alakkal, diftongussá lett \**e-e* > *ei*, föltevésem szerint delimitációs okból, jelendő, hogy az illető szekvencia nem egyszerű szöveg, hanem önálló szó. Másképpen vélekedik erről Hakulinen (1941: 225). A harmadik személynek ez az első kettő személytől való elkülönülése hozza létre a Lotz által T-szerkezetnek nevezett alakzatot.

Sg	1	<i>e-n</i>	<i>elä=q</i>	'nem élek'
	2	<i>e-t</i>	<i>elä=q</i>	'nem élsz'
	3	<i>ei</i>	<i>elä=q</i>	'nem él'
Pl	1	<i>e-mme</i>	<i>elä=q</i>	'nem élünk'
	2	<i>e-tte</i>	<i>elä=q</i>	'nem éltek'
	3	<i>ei-vä-t</i>	<i>elä=q</i>	'nem élnek'

### Múlt

Sg	1	<i>e-n</i>	<i>tul=lut</i>	'nem jöttem'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'
Pl	1	<i>e-mme</i>	<i>tul=lee-t</i>	'nem jöttünk'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'

Sg	1	<i>e-n</i>	<i>elä=nyt</i>	'nem éltem'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'
Pl	1	<i>e-mme</i>	<i>elä=nee-t</i>	'nem éltünk'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'

A múlt idejű tagadó szerkezet<sup>2</sup> része, a befejezett melléknévi igenév képzője egyes számban *-nut/-nyt*, továbbá – a dentoalveoláris régióra jellemző hasonulás folytán – *-lut/-lyt*, *-rut/-ryt*, *-sut/-syt*, többes számban *-nee-t*, továbbá *-lee-t*, *-ree-t*, *-see-t*; utóbbi záró morféma többesjel.

A jelen idejű tagadó szerkezetben szereplő főige *=q* morféma zárja a szótagot, s ezáltal meg is védi a benne lévő magánhangzót attól, hogy eltűnjön.

### 1.1 Tiltás (prohibitívusz)

(Az egyszerűség kedvéért, s mert az általunk vizsgált probléma tisztázásához ez is elegendő, csak a Sg2 személyű alakokkal foglalkozunk az itt következőkben.)

Tagadó ige	Főige	Tagadó ige	Főige
Sg2 <i>älä</i>	<i>tule=q</i>	<i>älä</i>	<i>elä=q</i>

A tagadó ige tiltó alakjának (*älä*) etimológiája homályos, viszonya a tagadó ige nem-imperatívuszi módjaihoz (*e-*, *ei*) tisztázatlan, morfológiai szempontból is deviáns, mert hiányzik belőle az imperatívuszi *=q*, bár nyelvjárásokban föllelhető a nyoma (Hakulinen 1946: 226).

2 A teljes szerkezet eredetileg *tagadó ige + főige -q-s alakja (converb) + befejezett melléknévi igenév* volt, amilyen pl. *en ole =q men =nyt* 'nem mentem' szerkezet. Később a főige *q-s* alakja (converb), mint redundáns elem elmaradt, helyét – metonimiás helyettesítés révén – az időértékkel bíró melléknévi igenév vette át.

## 2. A cseremisiz tagadás mint probléma

Paradigma minták:

*tola=š* 'jön', E-töví: *tol̂-*

*ila=š* 'él', A-töví: *ila-*

Állító

Sg 1	<i>tola-m</i>	'jövök'	<i>ile-m</i>	'élek'
2	<i>tola-t</i>	'...'	<i>ile-t</i>	'...'
3	<i>tole=š</i>	'...'	<i>ila-∅</i>	'...'
Pl. 1	<i>tol̂-na</i>	'...'	<i>ile-na</i>	'...'
2	<i>tol̂-ḍa</i>	'...'	<i>ile-ḍa</i>	'...'
3	<i>tol̂-t</i>	'...'	<i>ila-t</i>	'...'

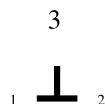
Tagadó

Jelen

Segédige	Főige	Segédige	Főige
Sg1 <i>o-m</i>	<i>tol</i>	'nem jövök'	<i>o-m</i> <i>ile</i> 'nem élek'
2 <i>o-t</i>	<i>tol</i>	'...'	<i>o-t</i> <i>ile</i> '...'
3 <i>o=k / o=γe=š</i>	<i>tol</i>	'...'	<i>o=k / o=γe=š</i> <i>ile</i> '...'
Pl1 <i>o-na</i>	<i>tol</i>	'...'	<i>o-na</i> <i>ile</i> '...'
2 <i>o-ḍa</i>	<i>tol</i>	'...'	<i>o-ḍa</i> <i>ile</i> '...'
3 <i>o=γḍ-t</i>	<i>tol</i>	'...'	<i>o=γḍ-t</i> <i>ile</i> '...'

A fenti paradigmákból első pillantásra látható, hogy egybevégtően a megfelelő finn paradigmákkal, az állító paradigmák jelen idő egyes számában az első és második személyű alakok szemben állnak a harmadik személyű alakokkal, amennyiben az első és második személyben személyjelek, a harmadik személyben az E-tövek esetében egy praesens participium képző, =š csatlakozik a tőhöz, míg az A-tövek esetében -∅, azaz zéró. Némiképp hasonló a helyzet a tagadó paradigmában, ahol az igetőhöz az első és második személyben személyjel, míg a harmadik személyben (idő)jel csatlakozik (éspedig a -k, amely végső elemzésben a fent -q-val jelzett finn morfémaival közös eredetű finnugor alapnyelvi jelenidő jel, amihez opcionálisan ugyanaz a praesens participium képző =š csatlakozhat, mint az E-tövek állító paradigmájának megfelelő alakjában). Viszont: eltérően a megfelelő finn paradigmáktól

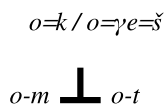
(1) kérdés: a tagadó szerkezetekben a főige (converb) alakja nem egységes, az E-töví igéknél mássalhangzós végű, *tol*, az A-tövíteknél pedig magánhangzós, csak éppen nem -a-ra, hanem -e-re végződik, *ile*. Szeretnénk tudni, miért.



(aa) az állító paradigma egyes számában



(bb) a tagadó paradigma egyes számában



Javaslom, fogadjuk el e paradigmák alapalakjának a 3. személyű alakot, amiből elemzésünk kiindul. Az állító paradigmák esetében az A-tövék nem kívánnak magyarázatot, az E-tövék esetében annyit kell magyarázatként megjegyeznünk, hogy ehhez a tőhöz csatlakozik egy 3. személyben használatos participium képző, =š. Mindkét tőtípusra jellemző, hogy az 1. és 2. személyű alakokban nem az eredeti tövek szerepelnek, hanem az A-töveknél *e-*, az E-töveknél pedig *a-*, innen származik a cseremisiz nyelvtanokban szokásos elnevezés is, amely – némiképp zavaró módon – az A-tövígék paradigmáját *-em* ragozásként, az E-tövékéét pedig *-am* ragozásként tartja nyilván. A tagadó paradigmában, ahol ugyancsak a 3. személy az alapalak, a két típust egymás opcionális változataként láthatjuk: *o=k* képviseli a jelöletlen, *o=γe* =š a jelölt (participiális képzővel ellátott) változatot. A tagadó paradigma 3. személye abban különbözik az állító paradigmák 3. személyétől, hogy azoktól eltérőleg benne szerepel a jelen idő jele, =k, ill. =γe.<sup>4</sup> A paradigmákat újra áttekintve megint fölmerül egy kérdés:

(2) kérdés: mivel magyarázzuk, hogy az A-tövék adják az *-em* ragozást, az E-tövék pedig az *-am* ragozást; általánosítva: mi a magyarázata az *a ~ e*, illetve az *e ~ a* magánhangzó-váltakozásnak?

3 A T-szerkezet Lotz János nevéhez fűződik, aki számos írásában alkalmazta e modellt (l. Lotz 1976). Minthogy a rendelkezésemre álló karakterkészletből hiányzik az „álló” T-szimbólum, a meglévő „fejre állított”  $\perp$  szimbólumot használok helyette, amely ugyanolyan jól megfelel a célnak, a három személy nyelvtani viszonyai bemutatásának, mint „normális” párja.

4 Élőbeszédben, amikor a beszédbeli szereplők dialógust folytatnak, a beszélő nem mindig használja a teljes tagadó szerkezetet, csak a tagadóige hosszabb alakjait, melyek mindegyike tartalmazza a jelen idő jelét:

Sg 1	<i>o=γδ-m</i>	Pl 1	<i>o=γδ-na</i>
2	<i>o=γδ-t</i>	2	<i>o=γδ-δa</i>
3	<i>o=γ-eš</i>	3	<i>o=γδ-t</i>

Igyekszünk majd megmutatni, hogy a fõnt megfogalmazott két kérdés nem független egymástól, és ha sikerül az egyikre választ találnunk, meglesz a válasz a másikra is. Magától értetõdik, hogy a választ a magánhangzó-rendszer természetében keressük.

### 3. A cseremisiz magánhangzók rendszere

Eltérõen a szokványos fölfogástól, a redukált  $\hat{\delta}$ -t nem elszigetelt elemként kezeljük, hanem a rendszer szerves részeként, és pedig mint a nyílt-zárt oppozíciónak azt a tagját, amely a legnagyobb fokú zártságot képviseli. Négy fokozatot különböztetünk meg. A cseremisizben palatális-veláris harmónia csak korlátozottan, a labiális-illabiális harmónián belül létezik. Ezért nem soroljuk föl a palatális-veláris  $u\text{-}\ddot{u}$ ,  $o\text{-}\ddot{o}$  párok tagjait egyenként, csak az  $u$ ,  $o$  grafémákat vesszük föl a táblázatba, és csak az õket megelőzõ diaeresis (¨) jelzi e párokban a palatális-veláris oppozíció meglétét. Másképpen: csak a labiálisokon belül különböztet meg a rendszer palatálisokat és velárisokat.

	Labiális	Illabiális
Zárt	I	$\hat{\delta}$
	II	$\ddot{u}$
	III	$\ddot{o}$
Nyílt	IV	$a$

#### 3.1 Prozódia

A labiálisok tehát vagy velárisként ( $u$ ,  $o$ ), vagy palatálisként ( $\ddot{u}$ ,  $\ddot{o}$ ) realizálódnak. A labiálisokon belüli palatális-veláris harmóniához tartozik, hogy más nyelvjárások szóvégi és hangsúlytalan redukált  $\hat{\delta}$ -je III. fokozatú teljes magánhangzóként  $\ddot{o}$ ,  $o$  vagy  $e$ -ként realizálódik, mégsem vonja magára a hangsúlyt. (A hangsúlyos magánhangzókat vastaggal jelöljük.) Pl. nyugati *tol'â* 'jött [praesens perfectum testationis Sg3]' ~ keleti *tol'o* 'ua.', nyugati *ũšâ* 'hideg' ~ keleti *jũštö* 'ua.', nyugati *kăškă* 'kígyó' ~ *kĩške* 'ua.'

#### 3.2 Hangsúly a cseremisizben

A hangsúly rendszeresen a szó utolsó teljes magánhangzójára esik, pl. *ila* 'él' és *tolâ-t* 'jönnek'. Általános tendencia, mondhatni, univerzálé, hogy az imperatívusz arra törekszik, hogy megkülönböztesse magát más módoktól. Ez a cseremisizben úgy történik, hogy imperatívuszban a hangsúly egy szótaggal előbbre ugrik, s így – mivel az ígétévek többsége kétszótagú – az első szótagra kerül. Ez a lépés a hangsúlytalaná lett második szótagban redukciót indít el. A redukció a szóban forgó szótag magánhangzójára vonatkoztatva pedig nem más, mint a

magánhangzó egy fokozattal zártabbá válása: *a*-ból *e*, ill. *â*-ből  $\emptyset$  lesz, azaz *ila* > *ile*, illetve *tolâ* > *tol* változás megy végbe. A *tolâ*- bázis esetében azonban a hangsúly – amely a fönti szabály szerint a szó utolsó teljes magánhangzójára esik – már a kijelentő módban (és más módokban) is, tehát eleve az első szótagra esett, mivel a tővégen redukált *â* áll. Ezért a hangsúly egy szótaggal előrébb mozdulását úgy fogjuk föl, mint „ugrást a semmibe”, aminek valóságos voltára a tővégi *-â* eltűnése utal. Az *â* eltűnését pedig párhuzamba állíthatjuk az *a*-nak *e*-vé válásával, zártabbá válásával: *a* > *e* : *â* >  $\emptyset$ . Ez a folyamat tükörképe a tagadó igei paradigma Sg1 és Sg2 személyében lezajló első szótagi *â* >  $\emptyset$  változásnak, amit a szóhangsúly szóvégre ugrása indukál (l. alább) és teljességgel analóg az eredeti indogermán szókezdő hangsúly szóvégre ugrása kiváltotta magánhangzó kieséssel a szó elején.<sup>5</sup>

Ezzel választ kaptunk az **(I)** kérdésre, hogy miért nem egységesek a tagadó szerkezetben szereplő főige és a vele izomorf imperatívuszi alakok:

*Válasz az (I) kérdésre:*

*az imperatívuszban – és a tagadó szerkezet vele izomorf főigéjében – a hangsúly előre mozdulása kiváltja a tővégi magánhangzók redukcióját ( ~ egy fokkal zártabbá válását), és mivel e magánhangzók zártsági foka a két tőtípusban eleve különböző volt, különböző lesz redukciójuk eredménye is: -a -ból -e, -â -ből - $\emptyset$  lesz.*

### 3.3 A magánhangzók körforgása a cseremiszbén

Az előzőekben láttuk, hogy a cseremiszbén a nyelv elemi modalitásainak, az imperatívusznak a többi módtól való megkülönböztetése két lépésben történik. Az első lépésben a hangsúly előre mozdul, ennek folyományaképp a második lépésben tővégi magánhangzó-redukció következik be.

Amit most magánhangzó-redukcióként mutattunk be, azt a nyelvészeti irodalom magánhangzó-váltakozásként ismeri (Steinitz 1944, Austerlitz 1975). A magánhangzó-váltakozások, amint a 2. pont (aa) és (bb) ábrái mutatják, az igei paradigmák belső tagolásában is szerepet játszanak, az A-tővű igéknél a Sg3 alapalak, *ila* áll szemben a Sg1 és Sg2 *ile-n*, *ile-t* alakjaiban meglevő *ile-* tővel (*a* ~ *e* váltakozás), az E-tővűeknél pedig a P13 *tolâ-t* alakjából kibontható Sg3 *\*tolâ-* töve áll szemben Sg1 és Sg2 *tola-m*, *tola-t* alakjaiban meglevő *tola-* tővel (*â* ~ *a*). Ha tüzetesebben megnézzük ezt az utóbbi váltakozást, látjuk, hogy *â* és *a* nem tartoznak ugyanabba a „súlycsoportba”: a szóbanforgó paradigmában *â* hangsúlytalan, *a* viszont hangsúlyos pozícióban áll: *tolâ*-[t], illetve *tola-m*, *tola-t*. Ennek a váltakozásnak van tehát egy közbeeső foka, amit az imént láthattunk az illető tő imperatívusz Sg2 alakjában, *tol- $\emptyset$* , azaz zéró:

5 „1. Nullstufe. Bei den Ablautalternationen ist es zunächst klar, dass der Schwund des Grundvokals mit der Akzentstelle in der Verbindung steht. Skt. *ás-mi* 'bin' : *s-ánti* 'sie sind' aus idg. *\*és-mi*: *\*s-énti* (vgl. dor.  $\eta\mu\iota$  :  $\epsilon\nu\pi\iota$ , got. *im* : *sind*, aks. *esmi* : *sotu*) kann offenbar nur so verstanden werden, dass die Wurzel *\*es-* im Plural, wo der Akzent auf die Endung umspringt (vgl. noch 1.Pl. *s-más*, 2.Pl. *s-thá*), eben deshalb ihren Vokal verlor und zu *s* wurde; jedenfalls kann man nur von *es-* zu *s-* gelangen und nicht von *s-* zu *es-*.” (Szemerényi 1990: 116).

	Hangsúlyos		Hangsúlytalan
Zárt	<i>e</i>	→	<i>ê</i>
	↑		↓
Nyílt	<i>a</i>	←	∅

A fõnt leírt körforgás lényegében megfelel a Donegan–Tálos–Abondolo-féle magánhangzó-rotáció „törvényének”, mely szerint a hosszú alsó nyelvállású magánhangzók fölemelkednek, a hosszú felsõ nyelvállású magánhangzók megrövidülnek és leszállanak (Donegan 1978/1985, Tálos 1983, Abondolo 1996). Két különbség van. Az egyik voltaképpen csak terminológiai: amit õk hosszúnak neveznek, mi hangsúlyosnak, amit õk rövidnek, mi hangsúlytalanak. A másik különbség az, hogy nálunk a körnek van egy „holt” pontja, zérus. Ez a körforgás összekapcsolja a szóbanforgó nyelv mindazon tereit, amelyeket az elemi összetevõk disztribúciója hoz létre: (1) a nyelvtani személyek belsõ tagoltságát (disztribúcióját) az A-tõvekben mint *a* > *e* váltakozást, (2) az imperatívusz és a többi mód oppozícióját mint *ê* > [∅] > *a* váltakozást.<sup>6</sup>

#### Tiltás

Sg2	<i>i-t</i>	<i>tol</i>	<i>i-t ile</i>
Pl2	<i>i-êa</i>	<i>tol</i>	<i>i-êa ile</i>

A megfelelő finn alakokkal összevetve a cseremiszi Imp Sg2, Pl2 transzparens, amennyiben a tagadó ige ablautos tövéhez (*o ~ ê ~ i*) járul a második személy Sg *-t*, Pl *-êa* igei személyragja. A Sg, Pl3 személy prohibítívuszi alakjai megegyeznek a tagadó ige megfelelő optatívuszi alakjaival (ld. ott).

#### Válasz a (2) kérdésre:

Az A-tõvü paradigma minden akcidentális tehertõl megfosztott alakja a Sg2 imperatívuszi / converb *ile* 'élj' a Sg3 *ila* tõvégi magánhangzójának redukciója folytán állott elõ, ahogy az E-tõvü paradigma hasonló Sg2 imperatívuszi / converb alakja is a Sg3 *tolê* tõvégi magánhangzójának a redukciója folytán lett *tol-∅* alakúvá annak következtében, hogy a hangsúly az elõzõ szótagra ugrott. A magánhangzó-körforgás törvénye szerint *∅-ból*, ha pozíciója hangsúlyt kap, a lesz: *tol-∅* > *tola-m*, *tola-t*, eredeti hangsúlyos a pedig bekerülvén a körforgásba *e*-vé redukálódik, noha hangsúlyos marad: *ila* > *ile-m*, *ile-t* (ld. az oldal elején a modellt).

6 Csak sejteni merjük, hogy a magánhangzó-körforgás (~ magánhangzó-váltakozás) kevésbé érinti a labiálisokat, melyekre inkább a palatális-veláris magánhangzó-harmónia jellemző. Másképpen és némiképp radikálisabban fogalmazva: magánhangzó-harmónia és magánhangzó-váltakozás egymást kizáró tendenciák – a cseremiszen is.



#### 4. A tagadás és a szemtanúsági múlt

A Volga-vidék nyelvei, így a cseremisiz is, megkülönböztetnek ún. szemtanúsági és „elbeszélő” (azaz „nem-szemtanúsági” vagy „hallomás utáni”) múlt időt (Bereczki 2004). A szemtanúsági múlt állító alakjai látszólag nem egységesek az E- és az A-töví igék paradigmáiban. Az E-tövek *-l*, *-n* mássalhangzóra végződő alternánsai palatalizálódnak, ezért ezt a múlt időt jésítő múltnak is nevezik, az A-tövekben viszont egységesen *-š* jelentkezik a múlt idő jeleként.

	E-töví állító paradigma	A-töví állító paradigma
Sg 1	<i>tol-<sup>j</sup>â-m</i>	<i>ilâ-šâ-m</i>
2	<i>tol-<sup>j</sup>â-č</i>	<i>ilâ-šâ-č</i>
3	<i>tol-<sup>j</sup>o</i>	<i>ilâ-š</i>
Pl 1	<i>tol-[]-na</i>	<i>ilâ-š-na</i>
2	<i>tol-[]-đa</i>	<i>ilâ-š-ta</i>
3	<i>tol-<sup>j</sup>â-č</i>	<i>ilâ-šâ -č</i>

Ahogy a tagadó szerkezetben főigeként (converb-ként) szereplő E-töví és A-töví igitokok közti különbség mögött a magánhangzó-körforgás segítségével sikerült föltárni az azonosságot, úgy a szemtanúsági múlt tőtípusonként különböző két jelét, *-l* és *-n*- után következő *-<sup>j</sup>â*-t, illetve egyebütt *-šâ*-t is úgy tekintjük, mint az igitövek két típusának, egyfelől a laterális-nazális töveknek, másfelől a többi mássalhangzós töveknek és velük együtt a magánhangzós töveknek különböző reakcióját ugyanarra a kihívásra: a rájuk következő múlt időjel palatális jegyéhez történő viszonyulására. A laterális *l* és a nazális *n* palatalizálódik Sg1, 2, 3 és Pl3-ban, de Pl1,2-ben a *tô l-je/n-je* és a rákövetkező személyjel *n-je/đ-je* között fennálló dentális vonzás miatt ez a palatális jegy törődik, amit itt *[]*-vel jelölünk. Az A-töveknél, melyek mind magánhangzós tövek, ez a palatalizáltsági jegy intervokalikus helyzetben fonematizálódik, és hol *š*-ként, hol szillabifikált formában, *šâ*-ként realizálódik. Rövidebben és másképpen: *-<sup>j</sup>â* és *-šâ* ugyanannak a morfémának a hangkörnyezettől függő két variánsa.<sup>7</sup>

##### 4.1 Tagadás

Sg1	<i>šâ-mtol</i>		'nem jöttem bizony'		<i>šâ-m</i>	<i>ile</i>	'nem éltem bizony'
2	<i>šâ-č</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>šâ-č</i>	<i>ile</i>	'...'
3	<i>â-š</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>â-š</i>	<i>ile</i>	'...'
Pl1	<i>âš-na</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>âš-na</i>	<i>ile</i>	'...'
2	<i>âš-ta</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>âš-ta</i>	<i>ile</i>	'...'
3	<i>â-š-t</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>âš-t</i>	<i>ile</i>	'...'

7 Mindez végső elemzésben fölveti annak lehetőségét, hogy *j* és *š* cseremiszből tapasztalható komplexitás disztribúcióját történeti perspektívába helyezzük, és e két változatot egy közös múlt időjelben egyesítsük. Ezáltal szükségtelenné válhatna az alapnyelvre két múlt időjelet föltenni, elegendő volna vagy *\*-j*-t föltennünk, vagy *\*-š*-t föltennünk. Hogy melyiket, az további széleskörű vizsgálatot igényel. (Vö. Hajdú 1966: 176–177; Abondolo 1990: 7)

Az eredeti és változatként ma is használatos Sg1, 2  $\hat{\delta}$ - $\check{z}\hat{\delta}$ -*m*,  $\hat{\delta}$ - $\check{z}\hat{\delta}$ -*č* alakokban a hangsúly a második szótagra ugrik,<sup>8</sup> és az (eredeti *o*-ból lett) első szótagi  $\hat{\delta}$  – szabályosan –  $\emptyset$ -vá redukálódik. A voltaképpeni tagadó igető  $\hat{\delta}$ - Sg1 és Sg2 személyben nem is szerepel, talán helyesebb azt mondani, hogy a háttérbe húzódik, amit azért tehet meg, mert a szerkezetben szereplő főige (converb) alakja elegendő jelzés arra nézve, hogy itt tagadás esete „forog fenn”.

## 5. Tagadás az optatívszabályban

Állító

Sg1 <i>tol=ne-m</i>	'jönnék, jönni szeretnék'	<i>il\hat{\delta}=ne-m</i>	'élnék, élni szeretnék'
2 <i>tol=ne-t</i>	'...'	<i>il\hat{\delta}=ne-t</i>	'...'
3 <i>tol=ne-\check{z}e</i>	'...'	<i>il\hat{\delta}=ne-\check{z}e</i>	'...'
Pl1 <i>tol=ne-na</i>	'...'	<i>il\hat{\delta}=ne-na</i>	'...'
2 <i>tol=ne-\check{d}a</i>	'...'	<i>il\hat{\delta}=ne-\check{d}a</i>	'...'
3 <i>tol=ne-\check{s}-t</i>	'...'	<i>il\hat{\delta}=ne-\check{s}-t</i>	'...'

Tagadó

	Segédige	Főige	
Sg1 $\hat{\delta}$ <i>=ne-m</i>	<i>tol / ile</i>		'nem jönnék/élnék, nem szeretnék jönni/élni'
2 $\hat{\delta}$ <i>=ne-t</i>	...		'...'
3 $\hat{\delta}$ <i>=ne-\check{z}e</i>	...		'...'
Pl1 $\hat{\delta}$ <i>=ne-na</i>	...		'...'
2 $\hat{\delta}$ <i>=ne-\check{d}a</i>	...		'...'
3 $\hat{\delta}$ <i>=ne-\check{s}-t</i>	...		'...'

## 6. Kitérő: tagadás és a nem-szemtanúsági („elbeszélő”) múlt

Ez az igei paradigma voltaképpen személyragos (határozói, illetve eredetileg melléknévi) ige-név, amit megközelítőleg magyarul a 'menve v. menő vagyok' szerkezettel adhatunk vissza. Jelentéstani szempontból figyelemre méltó, hogy ebben a paradigmában a nyelvtani időnek nincs képviselője. Ez a paradigma időértéket a használat során nyert, főltehetőleg a folklórban, mesemondás közben, amikor a mesélés ideje és az elmesélt történet ideje (ami magától értetődően múlt) közti határ elmosódik. Az ilyen helyzetre talál igazán az „elbeszélő múlt” terminus.

Állító

Sg1 <i>tol\hat{\delta}=n-am</i>	'mentem'	<i>ile=n-am</i>	'éltem'
2 <i>tol\hat{\delta}=n-at</i>	'...'	<i>ile=n-at</i>	'...'
3 <i>tol\hat{\delta}=n</i>	'...'	<i>ile=n</i>	'...'

8 Erre az esetre, úgy tűnik, nem érvényes az a szabály, hogy „ha minden magánhangzó redukált, a hangsúly az első szótagon van” (Bereczki 1990: 28), mert ha érvényes volna, akkor az első szótagi  $\hat{\delta}$  nem tűnhetne el a Sg1, 2 alakokban.

P11	<i>tolâ =n-na '...'</i>	<i>ile=n-na '...'</i>
2	<i>tolâ =n-da '...'</i>	<i>ile=n-da '...'</i>
3	<i>tolâ =nâ-t'...'</i>	<i>ile=nâ-t'...'</i>

	Tagadó	
	Határozói igenév	Létige tagadva
Sg1	<i>tolâ =n</i>	<i>omâl (&lt; o-m ul)</i>
2	...	<i>otâl</i>
3	...	<i>oγ âl</i> stb.

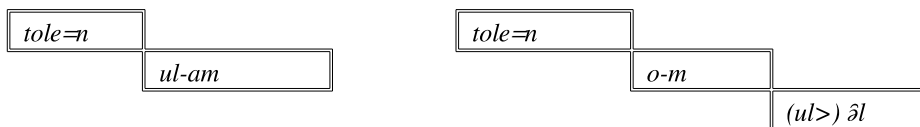
A paradigmát elég pontosan visszadja a magyar 'menve v. menő nem vagyok'. Ez a perifrasztikus szerkezet azonos a predikatív *apšat om âl* 'nem vagyok kovács' szerkezettel, és konvergens a régió más nyelveiben gyakori predikatív paradigmákkal. Látszat szerint a szórend éppen a fordítottja (inverze) a tagadás és tiltás elemi módjainak, azaz a tagadás indikatívuszi, imperatívuszi, optatívuszi paradigmáinak. A valóság azonban más: ebben a perifrasztikus szerkezetben a főige voltaképpen a tagadó szerkezet főigéjének, a *converb*-nek a bővítménye (állítmánykiegészítője), a *converb* pedig nem más mint az E-tövű *ula=š* létige szabályos imperatívusz Sg2 ~ *converb ul* alakjának a hangsúlyszabálynak megfelelően történt *âl*-lé redukálódása: *om ul > omâl*. A „bővítmény” pedig az a bizonyos participiális természetű „elbeszélő” múlt, *tolân omâl* 'nem mentem'. A szerkezet hierarchiáját a következő ábra illusztrálja:

Jelmagyarázat:

- a regnans elem mindig hátrább és alább foglal helyet, mint a *rectum*
- a kettős idézőjel „...”szószerinti fordítást jelez, az aposztróf pedig '...' értelem szerinti

Állító

Tagadó



„menő/menve vagyok” „menő/menve” „ne-m” „vagyok”  
 'mentem' 'nem mentem'

## 7. Összefoglalás és kitekintés

A fenti demonstráció nem tartalmazza a tagadás összes lehetséges módját a cseremiszen, csupán a legfontosabb paradigmák bemutatására szorítkozik. Ezért került a képbe az előző pont alatt tárgyalt nem-szemanusági „elbeszélő” múlt is, mint a cseremiszi tagadás magjához tapadó, magyar nyelvtörténeti szempontból is érdekes areális vonás. A cseremiszi tagadás magját az

indikatívusz, imperatívusz és optatívusz esetei képviselik, ahol az indikatívusz és imperatívusz modális oppozíciójának univerzálé volta sajátos módon érvényesül: a hangsúly hátulról előre ugrásában.

Az uráli nyelvészek körében jól ismert a kijelentés, hogy a magyar után a cseremisiz a „legtörökösebb” finnugor nyelv. Törökös vonásait a két nyelv két különböző történelmi időszakban és más-más török nyelvektől nyerte, továbbá e két időszakot legalább egy ezredév választja el egymástól. Mindez megmagyarázza, hogy más-más nyomot hagytak a török nyelvek a magyarban és a cseremisizben amellet, hogy vannak közös eredetre visszavezethető jegyek is, amilyen pl. a szemtanúsági és „elbeszélő” múlt megkülönböztetése (*menék* vs. *mentem*, és a velük alkotott összetett alakok), ami részben a magyarban is török hatásra vezethető vissza (Bereczki 2004). Ami a cseremisiz tagadás itt tárgyalt sajátos vonásait illeti: ezek közvetlen összefüggésben állanak a vele szomszédos török nyelvek (csuvas, tatár, baskír) hangsúly-mintáinak, és ami ezektől nem független, magánhangzórendszerének reá gyakorolt hatásával. A legfontosabb két momentum: 1. az eredeti uráli (finnugor) első szótagi hangsúly utolsó vagy utolsó előtti szótagra ugrása, 2. a redukált hangok, különösképpen a schwa [ə] és változatainak elterjedése. Ezek a momentumok nagymértékben megváltoztatták a cseremisiz fonetikai-fonológiai-morfológiai profilját, amint azt a föntiekben igyekeztünk megmutatni.

Egy török hatásra utaló jelenséget azonban, mert nem a központi alnyelvjárásban használatos, említetlen hagyunk eddig, noha ez is tagadás. A nyugati irodalmi nyelvben a nem szemtanúsági vagy „elbeszélő” múltban tagadást az igetőhöz közvetlenül kapcsolódó finnugor eredetű privatív képző *-te/-de* fejezi ki, melyet a létige jelen idejű alakjának kezdő magánhangzó nélküli [] személyragos alakja követ pl. *tol=de+[]la-m* „jövetlen vagyok”, ’nem jöttem’. Ez a megoldás a török nyelvek tagadó formáira emlékeztet, amennyiben a tagadást ott is egy igetőhöz kapcsolódó képző fejezi ki, vö. tatár *yaz-* ’ír’ vs. *yaz=ma-* ’nem ír’, bár ott használata sokkal kiterjedtebb, mint a cseremisizben, ahol csak ebben a múlt időben használják. Ezzel együtt ez *calque*-nak, tükröfordításnak is tekinthető, noha a finnben is vannak hasonló szerkezetek, pl. *Asia on jäänyt keskustelema=ta* „Ügy maradt megbeszéletlen”, ’Az ügyet nem tárgyalták meg’. Továbbá: erre a múlt idejű alakra is jellemző, hogy belőle ugyanúgy hiányzik a múlt idő bármiféle jele, ahogy a központi alnyelvjárás főntebb idézett megfelelő alakjából is – és ez arra utal, mint főntebb már említettük, hogy az „elbeszélő múlt” a folklórban, mesélés közben jött létre.

## Irodalom

- ABONDOLO, Daniel 1990: Nasals in Proto-Uralic and in Pre-Proto-Uralic Phonology. CIFU-7 2A, Debrecen
- ABONDOLO, Daniel 1996: Traces of Pre-Proto-Uralic Nasals and Nasal Prosodies. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 18/19: 9–18, Hamburg
- ABONDOLO, Daniel 1996: Vowel Rotation in Uralic: Obug[r]ocentric Evidence, SSEES Occasional Papers no. 31, London: School of Slavonic and East European Studies
- ABONDOLO, Daniel 1998: Finnish. Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*. 149–183. Routledge, London

- ALHONIEMI, Alho 1985: *Marin kielioppi. Société Finno-Ougrienne. [Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen X]*, Helsinki
- AUSTERLITZ, Robert 1966: *Finnish Reader and Glossary. Uralic and Altaic Series 15*. Indiana University Publications, Bloomington, Indiana
- AUSTERLITZ, Robert 1975: *Agglutination in Northern Eurasia in Perspective. Studies in General and Oriental Linguistics. Presented to Shiro Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Ed. by Roman Jakobson and Shigeo Kawamoto. TEC Company Ltd. 1–5.
- BERECZKI Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest
- BERECZKI Gábor 1983: *A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai*. Balázs János (szerkesztő): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. 207–236. Budapest, Tankönyvkiadó
- BERECZKI Gábor 2004: *A magyar nyelv és a Volga-vidék*. Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerkesztők): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára I*. 227–234. L'Harmattan, Budapest
- DONEGAN, Patricia 1978/1985: *On the Natural Phonology of Vowels*. PhD diss., Ohio State University, published in 1985 in the series of *Outstanding Dissertations in Linguistics*, ed. Jorge Hankammer, New York and London: Garland Publishing
- HAJDÚ Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Tankönyvkiadó, Budapest
- HAKULINEN, Lauri 1941: *Suomen kielen rakenne ja kehitys I*. Helsinki
- HAKULINEN, Lauri 1946: *Suomen kielen rakenne ja kehitys II*. Helsinki
- LOTZ János 1976: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest
- POPPE, Nicholas 1963: *Tatar Manual. Uralic and Altaic Series 25*. Indiana University Publications. Bloomington, Indiana
- POPPE, Nicholas 1964: *Bashkir Manual. Uralic and Altaic Series 36*. Indiana University Publications. Bloomington, Indiana
- STEINITZ, Wolfgang 1944: *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Stockholm
- SZEMERÉNYI Oswald 1990: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. 4. Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- TÁLOS Endre 1983: *'Kép szöveg nélkül'*. Berezki – Domokos (szerk.): *Urálisztikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére)*. 409–420. Budapest